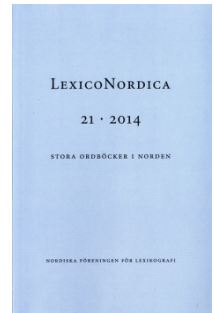

LexicoNordica

Titel: Moths ordbog og dens virkningshistorie
Forfatter: Marita Akhøj Nielsen
Kilde: LexicoNordica 21, 2014, s. 99-120
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Moths ordbog og dens virkningshistorie

Marita Akhøj Nielsen

Matthias Moth (1649-1719) worked out the earliest comprehensive dictionary of Danish, based on collections of words and sayings, predominantly of ordinary people's daily language. The final edition contains 109,096 headwords. Danish is the core of the dictionary, but is accompanied by Latin equivalents. The dictionary was not published until 2013 and is now online. During 300 years the manuscript has served as an important source for later Danish dictionaries, and Moth's impact is examined in the paper, especially with regard to *Videnskabernes Selskabs Ordbog* (1793-1905), Chr. Molbech's *Dansk Ordbog* (1833), Otto Kalkar's *Ordbog til det ældre danske sprog* (1881-1918) and *Ordbog over det danske Sprog* (1918-56).

1. Præsentation

Moths ordbog er et begreb i dansk sprogvidenskab. Værkets forfatter er udråbt til "den danske Lexikographies Fader" (MO 1833:VII), og "alle senere større danske ordbøger står i dyb gæld til det" (Lindegård Hjorth 1983:26). Det er hensigten med denne artikel at belyse Moths indflydelse på fire af disse storværker: *Videnskabernes Selskabs Ordbog* (VSO 1793-1905), Christian Molbechs *Dansk Ordbog* (MO 1833), Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske sprog* (KalkO 1881-1918) og *Ordbog over det danske Sprog* (ODS 1918-56) med supplement (ODS-S 1992-2005). Anledningen er den glædelige, at det omsider efter flere forgæves forsøg er lykkedes at publicere Moths ordbog. I 2011 bevilgede Carlsbergfondet penge til en digital udgave, og i oktober 2013 offentliggjorde Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (DSL) en betaversion af en onlineudgave (Moths Ordbog 2013), siden fulgt op af apps. Den har vakt

betydelig opmærksomhed i de danske medier, og ved lanceringen var der if. Google Analytics mere end 40.000 opslag på et døgn; for tiden er der ca. 400.

Ordbogen har navn efter sin forfatter, Mathias Moth (1649-1719), som fra 1670'erne og indtil Christian V's død i 1699 beklædte en række høje embeder. På toppen af sin karriere, i 1697, iværksatte han en storstilet indsamling af danske ord, hvis mål var en stor national ordbog med en fuldstændig beskrivelse af samtidens ordforråd i alle sociale lag og i hele det dansk-norske rige. Instruktionen til optegnerne fremhævede specielt bønders og håndværkeres fagsprog, og det indskærpes, at man skulle optegne både ordenes betydning, vendinger og faste udtryk.

Der indkom et omfattende materiale, som Moth selv omhyggeligt gennemgik. Ved Christian V's død i 1699 mistede han alle sine poster, og i de næste mange år var han beskæftiget med ordbogsarbejdet (se Eegholm-Pedersen 1997 og 2013). Foruden hans endelige redaktion, som er emnet for det følgende, er der bevaret en række prøveredaktioner og andre forarbejder, det hele nu indbundet i 62 foliobind. De findes alle på Det Kongelige Bibliotek i København under signaturerne Gammel Kongelig Samling (GkS) 769-777.

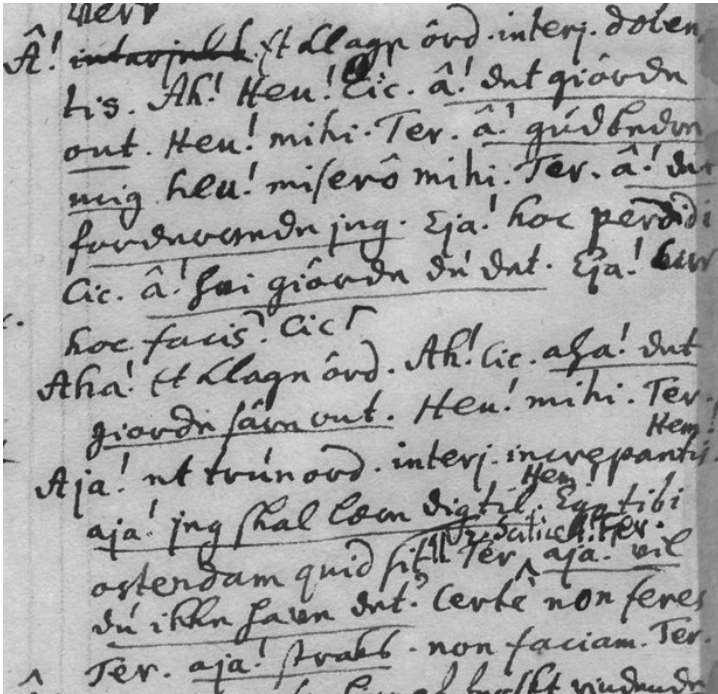
Den endelige redaktion er næsten trykklar, men værket blev aldrig publiceret, rimeligvis pga. omfanget: ca. 9.000 foliosider. Efter Moths død gik manuskriptet i arv til hans efterkommere, som i 1753 solgte det til kongen. Hermed begynder værkets virksomhedshistorie, som behandles i afsnit 3.

2. Anlæg og struktur

Selv benævnte Moth sin ordbog: "en Dansk Glosebog på Dansk og Latin og Latin og Dansk" (GkS 774, fol. 1 bl. 1r), og betegnelsen skal tages bogstaveligt: Der er tale om en bilingval og biskopal ordbog.

Den dansk-latinske afdeling er langt den største og mest interessante; den latinsk-danske er en ren ordliste.

I slutredaktionen er lemmaerne ordnet efter stamord, og et sindrigt system med indrykninger af forskellige grader markerer underordning (og underforståelse af dellemmaer). Formelt er sammensætninger, afledninger og forbindelser af verbum + partikel anført som sublemmaer. I onlineudgaven er de behandlet som fuldlemmaer for at lette søgninger. Dette valg er en af grundene til det kolossale lemmatal: mere end 109.000.

Figur 1: Lemmaet *facere* med sublemmaerne *Aha* og *Aja* i Moths egenhændige original af sidstredaktionen. Indrykningen markerer, at Moth har opfattet *Aha* og *Aja* som sammensætninger af *facere* (Gks 774 III:2, udsnit. Foto: Det Kongelige Bibliotek).

I sidsteredaktionen opdelt Moth værket i to parter, en verbalordbog og en art realleksikon med stednavne, fremmedord, botaniske, zoologiske, medicinske og skibstekniske betegnelser.

Makrostrukturen nødvendiggjorde en lang række henvisningsartikler, hvad der naturligvis forøger lemmatallet betragteligt. Det samme gør de lange lister af ord med samme førsteled, som Moth i sin iver efter at demonstrere det danske sprogs rigdom har opstillet under det, han anså for hovedord. Der er ca. 79.000 fuldar-tikler, defineret som artikler med i det mindste latinsk ækvivalent. Artikelstrukturen er righoldig: Efter lemma, evt. med sideformer, anføres ordklasse og bøjning, dernæst danske betydninger, frekvente ordforbindelser og endelig eksempler, hyppigt meget talesprogsnære fraser. Det er ikke mindst de sidste, der har begejstret senere tider. Konsekvent følges definitioner, ordforbindelser og eksempler af latinske modsvarigheder. Det er dog kun hovedordene, der behandles i så omfattende artikler, mens mange sammensætninger og afledninger klares med ordklasse og latinsk ækvivalent.

3. Virkningshistorien

3.1. Moths ordbog bliver offentlig ejendom

Da Moths arvinger i 1753 tilbød kongen ordbogsmanuskriptet, blev det pålagt gehejmarkivaren, Jacob Langebek (1710-75), at vurdere materialet. Langebek var historiker, men havde i en år-række arbejdet på et større ordbogsprojekt, som var iværksat af den lærde topembedsmand Frederik Rostgaard (1671-1745). Rostgaard og Langebeks plan (som er udgivet i Molbech 1827:271-76 og delvist optrykt i Lomholt 1960:219) afviger markant fra Moths. Ikke desto mindre erkendte Langebek de store kvaliteter i Moths efterladte manuskript, som nødvendigvis skulle udnyttes til at for-

bedre hans og Rostgaards forarbejder, før den planlagte ordbog kunne trykkes (Rørdam 1895:177, 218). Men Langebek var led og ked af ordbogsarbejdet, så Moths materiale henlå ubrugt i arkivet (Lomholt 1960:222-24).

3.2. Videnskabernes Selskabs Ordbog

Efter Langebeks død tog Videnskabernes Selskab ordbogssagen op. I løbet af vinteren 1776-77 udarbejdede selskabet flere planer, men uden at Moths manuskript inddrages i drøftelserne (Lomholt 1960:224-34) – man fokuserede på at få fuldført Rostgaard og Langebeks projekt. I begges arbejder er latinske ækvivalenter gennemført, men da planen blev forelagt kongen, Christian VII, befalede “Allerhøistsamme” (og det vil reelt sige kronprinsen, jf. Molbech 1843:98f.), at “Ordbogen maatte være i Landets eget Sprog, og blive lige kier for lærde og ulærde” (Lomholt 1960:230). Derfor valgte Selskabet i den endelige plan “i sær ... den methode, som af Johnson er brugt i hans Dictionary of the English Language” (fra 1755): Definitionerne skal være på dansk, ordbogen skal dække det almene ordforråd bredt, ordnes alfabetisk, følge Langebeks ortografi, medtage etymologier – og kun give få eksempler (Lomholt 1960:232f.). Der blev udpeget en redaktør, Ole Strøm (1726-82), og først i hans drøftelser med Selskabets nyligt udpegede ordbogs- eller revisionskommission blev det knæsat, at grundlaget for ordbogen skulle være Langebeks, Moths og Rostgaards manuskripter (Lomholt 1960:234f.).

Arbejdsgangen blev kompliceret: Redaktøren udarbejdede en kladde på grundlag af Moths, Rostgaards og Langebeks manuskripter, den blev dernæst suppleret med excerpter fra et antal kilder, hvorefter denne første redaktion blev indsendt til kommissionen, hvis medlemmer alle kommenterede udkastet. Eventuelt indhentes yderligere materiale, inden manuskriptet blev sendt tilbage til redaktøren, som så kunne udarbejde trykmanus (Lom-

holt 1960:244f.). Antallet af supplerende kilder steg jævnt gennem ordbogens levetid, men det blev fastholdt, at basis var de tre gamle manuskripter.

Første hæfte, bogstav A, forelå trykt i 1780 (Molbech 1843:108). Ligesom de følgende hæfter var det uden forord eller dedikation af nogen art. Manglen på oplysninger om arbejdet fremprovokerede en række spørgsmål om ordbogens "Grundregler", tidsplan og medarbejdere, fremsat af en anonym forfatter (F. Thaarup) i tidskriftet *Minerva* 1792 (Thaarup 1792:40, jf. Lomholt 1960:245f.). Til bygen af spørgsmål hører også formodningen "Moths, Rostgaards og Langebeks Arbeider letter vel meget Arbeidet?" (Thaarup 1792:41). Nicolai Elert, der havde afløst Strøm som redaktør, publicerede et svar i den følgende årgang af *Minerva*. Her bekendtgjorde han, at der ikke vil være nogen fortale til det samlede bind I,

thi Revisions-Commissionen i Videnskabernes Selskab har ... med megen Grund besluttet, at en fuldstændig Underretning ikke kunde gives Læserne, førend ved Slutningen af det heele Verk, saa som der stedse under Arbeidets Fortgang vilde forekomme Ting, hvorfor der behøvedes at gjøre Rede (Elert 1793:174).

Han opridser dernæst principperne for ordbogen, som de var fastlagt i Selskabets ovenfor omtalte plan, suppleret med nogle detaljer, bl.a. at der ikke anføres kilde til eksemplerne, undtagen i de tilfælde, hvor et lemma kun er belagt hos Moth, Rostgaard eller Langebek, som da nævnes (176).

I slutningen af 1793 udkom da første bind, A-E, af VSO, som bebudet uden nogen form for indledende oplysninger. Heller ikke bind II, F-H fra 1802, har nogen fortale el.lign. Anmelderne af de to bind efterlyste gang på gang en fortale (Lomholt 1960:245f., 250f.), og et første tilløb til oplysning af den undrende almenhed blev trykt på omslaget af første hæfte til bind III fra 1808 (aftrykt

i Müller 1810:85f.). Oplysningerne er hovedsagelig forklaringer på, at ordbogsarbejdet skrider så langsomt frem.

Fra 1806 fik projektet et væsentligt løft med ansættelsen af Christian Molbech (1783-1857), først som "Extrahent" altså excerpist (Lomholt 1960:264f.), siden som redaktør, medlem af kommissionen og til sidst dens formand til hans død. Hermed var en kyndig, energisk og interesseret filolog for første gang nogensinde blevet knyttet til projektet.

I VSO bind III fra 1820 kom omsider den længe savnede fortale, som gør rede for værkets historie, grundsætninger og hjælpemidler. Her er Moths ordbog anført som første nummer under VSO's "Hielpemidler" (XIII f.), og efter en præcis karakteristik, som dog kun gælder verbalordbogen i sidste redaktion, hedder det:

Værket ... er i denne Ordbog omhyggeligen bleven benyttet, især med Hensyn til de gamle Ord, Talemaader og Ordsprog, hvorimod **Moths** Beskrivelse oftest maatte forandres. Saa ofte den var rigtig og ei altfor vidtløftig, beholdtes den dog formedelst det Naive og Charakteristiske i den høit fortiente Mands Udtryk (VSO bind III 1820:XIV).

Hermed var Moths betydning for VSO omsider lagt frem for offentligheden. Mere præcist og kritisk fremlægges denne afhængighed i fortalen til Molbechs egen indflydelsesrige ordbog MO (1833): Moths ordbog er "den oprindelige Grundvold" for VSO (MO 1833:IV), og der skelnes ikke mellem Moths og de senere redaktørers arbejde. Et af Moths væsentligste misgreb er, at han sammenblander ægte og uægte sammensatte verber, og den fejl er "paa en næsten ubegribelig Maade" forplantet til VSO. Desuden anholder Molbech, at Moth selv har dannet en del ord, at han ikke angiver kilder til sine eksempler, at hans materiale stammer fra forskellige sprogsfærer og -områder: "Hverdagstalen", norsk, islandsk og danske dialekter. Alt dette er der slet ikke taget højde for

i VSO, som generelt har alt for få brugsoplysninger (MO 1833: Vf.).

Molbechs arbejde på VSO var naturligvis bundet af de principper, der var fastlagt før hans fødsel, og kritikken af VSO's brug af Moth kommer ikke til orde i den fortale til VSO bind VI fra 1848, som han selv forfattede (jf. Lomholt 1960:296-99). Her hedder det tværtimod, at VSO trods sine mange mangler altid vil være brugbar som "historisk Sprog-Magazin", ikke mindst fordi den "i Følge Planen, har optaget den allerstørste Deel af den Sprogskat for Modersmaalets Lexikographie og Sproghistorie, som glemmes i *Moths* danske Ordbogs-Arbejde". Det er i høj grad optagelsen af "en stor Mængde sieldne og forældede danske Ord, Udtryk og Talemaader, som ikkun ere bevarede ved Moth", der gør VSO "umistelig i den danske Sproglitteratur" (VSO bind VI 1848:VI). Med næsten samme ord afrundede ordbogskommissionen ved Vilhelm Thomsen og Ludvig Wimmer det hidtil længst varende ordbogsprojekt i Danmarks historie (fortalen til bind VIII, VSO 1905:Vif.).

Moths status som en af hovedkilderne til VSO er altså indisputabel, men det er vanskeligt at danne sig et konkret indtryk af udnyttelsesgraden. Derfor har jeg udvalgt et undersøgelsesområde, bestående af fem afsnit a 100 artikler fra bind I, II, IV, VI og VIII. Da Moth kun i yderst begrænset omfang nævnes som kilde, har jeg sammenlignet lemmaer og artikelindhold med sidstereaktionen af Moth's verbalordbog. I optællingerne nedenfor er lemmaer i de to ordbøger regnet som identiske, hvis de udelukkende afviger mht. ortografi og for verbernes vedkommende bøjningsform; Moth har infinitiv som indgang, VSO præsens. Til lemmaer regnes også sublemmaer. VSO behandler forbindelser af verbum + partikel som sublemmaer, og den praksis er formentlig inspireret af Moth. I opgørelserne er rene henvisningsartikler ikke medtalt. Først citeres VSO, dernæst i parentes Moth.

I undersøgelsesområdet i bind I, **Ag-Agtersting**, er 62 af de 100 lemmaer i VSO identiske med Moth's, bl.a. **Agter efter** (**Agte**

efter), **Agestol** (**Age-stól**) og **Agn** (**Agn**). I 21 af de 62 artikler er der yderligere overensstemmelse. Oftest er det definitionerne, der er helt eller næsten ordret identiske, fx "**Agtendes** ... Som er i **Agt** og **Ære**" (Moth: "**Agtende** ... Er den som er i **agt** og **ære**"). Også en del kollokationer går igen, bl.a. "**Agter** ... Han **agter** hverken Gud eller Mennesker" (Moth: "**Agte** ... Hand **agter** hverken gud eller mennesker"). Det er bemærkelsesværdigt, at kun to artikler eksplicit nævner Moth som kilde, **Agerdøvel** og **Agersiig**. Selv om en del af de sammenfaldende lemmaer er frekvente ord, må overensstemmelserne karakteriseres som meget markante. Det betyder dog ikke, at VSO kritikløst har overtaget alle Moths lemmaer. I det pågældende afsnit af alfabetet har Moth 58 ord, som ikke findes i VSO. Mere end halvdelen er sammensætninger som **Agedyne**, **Ager-skreppe** og **Agter-kastel**, 15 er forbindelser af verbet **Age** + partikel, fx **forbi**, **hen** og **sammen**. Dertil kommer en håndfuld personnavne, **Agnete** m.fl., og afledninger som **Agtelig**. Forholdet demonstrerer tydeligt, at VSO's principper for lemmasektion afviger fra Moths, især mht. sammensætninger, forbindelser af verbum + partikel og proprier.

I bind II udgør undersøgelsesområdets 100 artikler **Hed-Heller**, vb. Der tegner sig ganske samme billede som i bind I, kun skal det nævnes, at kildegrundlaget kommenteres i en enkelt artikel, verbet **Heller**: "formodentligen et Provincial-Ord af uvis Oprindelse, som findes hos Moth Rostgaard og Langebek".

I bind IV, hvor **Møddingbrønd-Møllepæl** er undersøgt, er udnyttelsesgraden fortsat betydelig. Her er 63 lemmaer sammenfaldende med Moth, og 32 af dem har yderligere overensstemmelser. Den mest markante nyhed er, at Moth i dette afsnit er nævnt som kilde i 13 artikler, bl.a. "**Møddingskrab** .. Det sidste, som skræbes sammen i en Møddingpyt, og som er det fedeste af Møget. (Moth.)" (Moth: "**Møg-dynge-skrabe** l. **Mødding-skrabe** ... kaldes det sidste i en mødding put, som er det fedeste af møgget"). Også ved underbetydninger henvises der nu til Moth, bl.a. efter betydn-

ning 4 af **Møder**: “At møde for En, hindre ham i hans Gang eller Fart. (Moth.)” (Moth: “**Møde** ... at møde for en. *Impedire cursum cujus*”).

I bind VI, hvor **Skaal-Skademund** er undersøgt, er antallet af sammenfaldende lemmaer faldet noget, til 49, og kun 15 af disse artikler har yderligere materiale, nemlig definitioner, ordforbindelser eller eksempler, der er identiske med Moths. Der er også i dette afsnit 13 henvisninger til Moth, bl.a. i artiklen **Skaanlig**, hvor begge underbetydninger afsluttes med henvisningen, selv om kun definitionen af den anden er delvist sammenfaldende med Moths **Skånlig**. Fra VSO's sidste bind er afsnittet **Vo-Vognrummel** undersøgt. Heraf svarer 37 lemmaer til Moths, og af dem har 11 yderligere sammenfald. Der er også her 13 henvisninger til Moth.

Selv om det undersøgte materiale er stærkt begrænset, i alt 500 artikler i VSO, kan det konkluderes, at sammenfaldene med Moth hele vejen igennem er betydelige. Når andelen falder i de senere bind, kan det hænge sammen med, at redaktionen efterhånden inddrog flere kilder. Det stigende antal henvisninger er nok udtryk for, at Moths sprog var kommet på lang afstand af redaktørernes og kommissionens samtid. Eksempelvis afspejler en betragtelig del af sammensætningerne med **Vogn** en anden tid end gehejmerådens; som illustration skal kun en enkelt anføres: “**Vogn**klasse ... Ved Iernbanen en af de paa forskiellig Maade udstyrede Arter af Personvogne”.

3.3. Molbechs ordbog

Sideløbende med sit engagement i VSO fik Christian Molbech selv udarbejdet adskillige ordbøger, hvoraf MO (1833) er mest interessant i forbindelse med Moths virkningshistorie. Den kom i en forøget udgave 1854-59, som ikke bliver inddraget her. I fortællingen meddeler Molbech, at han systematisk har gennemgået Moths manuskript (MO 1833:III). Dernæst følger hans kritik af VSO's

brug af Moth (se ovenfor 3.2). Selv har han undladt “at optage noget Ord eller nogen Bemærkelse, der ikke fandt Hiemmel i den nærværende almindelige Sprogbrug, uden at udmærke det som *forældet, sieldent* eller *usædvanligt*”. Moth anføres ikke konsekvent som kilde, kun “der, hvor jeg har fundet Anledning til af samme at optage sieldnere, og mindre bekiendte danske Ord og Udtryk, eller hans egne uforandrede Ordforklaringer” (VI f.).

Molbechs artikler er generelt kortere end VSO's, men det er slående, at brugsoplysningerne er langt hyppigere – hvad man også måtte forvente ud fra fortalens fremlæggelse af ordbogens principper og dens kritik af VSO. Kildeangivelser findes i noget videre omfang end i VSO, men langt fra konsekvent. Som i VSO er Moth en meget central kilde, men dog systematisk suppleret med især yngre kilder i et helt andet omfang end VSO.

For at få et håndterligt mål for Molbechs udnyttelse af Moth har jeg foretaget en undersøgelse efter nogenlunde samme retningslinjer som for VSO; da kilde- og brugsangivelserne er langt hyppigere i MO, har jeg ikke fundet grund til at notere overensstemmelser i artikelindhold, medmindre Moth udtrykkeligt er nævnt som kilde. De fem undersøgelsesområder er udvalgt ved at begynde samme sted i alfabetet som i VSO og tælle 100 artikler frem; konkret drejer det sig om **Agat-Alfarvei**, **Hed-Helleflynder**, **Møddingbrønd-Mølletømmer**, **Skaal-Skalk** og **Vocal-Voldsmand**. Her er der ingen grund til særskilte opgørelser for hvert afsnit, fordi de ikke afviger markant fra hinanden, en følge af, at hele ordbogen (i to dele) udkom samme år og er udarbejdet af én redaktør efter samme principper.

Af de 500 lemmaer falder 311 sammen med lemmaer hos Moth, men kun i 46 artikler anføres Moth som kilde; i to af disse artikler optræder han to gange. Det er slående, at sammenfaldet af lemmaer er meget højt, på niveau med de tre første, mest Moth-prægede undersøgelsesområder i VSO. Forklaringen er, at MO (1833) ligesom VSO bygger på Moth, og at det var Molbechs

ambition at dække ikke bare det samtidige, men også i et vist omfang det ældre ordforråd. Endelig skal det ikke glemmes, at ordforrådet fra 1700 til 1833 nok havde undergået en udvikling, men dog også rummede en stor, stabil kerne, som ville være kommet med i ordbogen, selv om Moth ikke var blevet udnyttet.

Molbech oplyser i sin fortale, at han er gået bag om VSO direkte til Moth, og det viser sig da også, at han henviser til Moth, hvor VSO ikke gør det: i artiklen **Helde**, sb., henviser Molbech to gange til Moth, første gang under betydning 1: “et brat, ell. steilt Sted, hvor Veien gaaer nedad”, jf. Moths definition af **Helde**: “Er et steilt sted nêd ad”. VSO har under **Helde** bl.a. “Et Sted i en Vei, hvor Vognen holder til een af Siderne”, men uden henvisning til Moth. Normalt anfører Molbech ikke, at et ord, en betydning eller en ordforbindelse er forældet, når Moth er kilden, men det sker undertiden, bl.a. ved betydning 2 af **Held**: “Ynde, Behagelighed; Yndest, Gunst”. En enkelt gang tillader han sig en kritisk kommentar: Under **Skaldet** anfører han afledningen **Skaldethed** med kilde og noterer derefter: “Moth har det selvgiorte: **Skaldenhed**”.

Kun for afsnittet i bogstav A har jeg optalt, hvor mange af Moths artikler Molbech ikke har overtaget. Det drejer sig om i alt 123. Hovedparten, nemlig 55, er sammensætninger, 22 er verbum + partikel, 14 er afledninger, og hertil kommer bøjningsformer og proprier foruden en broget restgruppe (bl.a. fisken **Agnete**, træet **Ahorn** og **Ail** ‘ajle’). Det afspejler generelle forskelle i lemmatiseringspraksis (bøjningsformer og verbum + partikel) og i lem-maselektion (sammensætninger, afledninger, proprier og ord, der ikke var almindeligt udbredte omkring 1830).

3.4. Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske sprog

Otto Kalkar (1837-1926) arbejdede størstedelen af sit liv på den ordbog til det ældre danske sprog, som i daglig tale blot kaldes Kalkars Ordbog, KalkO (1881-1918). Han fortæller selv i forordet til

første bind fra 1885 (optrykt i KalkO VI 1976), at han påbegyndte indsamlingen af ord i 1868. Fire år senere forelagde han projektet for Videnskabernes Selskab, der nedsatte en bedømmelseskomité. I deres betænkning nævnes Moths ordbog for første gang i forbindelse med Kalkars plan; man anser det “i det mindste som saare ønskeligt, at ogsaa *Mathias Moths* haandskrevne Ordbog ... helt igjennem blev tagen paa Raad med” (KalkO VI 1976:29). Kalkar imødekom dette ønske. I fortalen til bind I nævnes Moth i en lidt uklar note: I de første ark har Kalkar jævnlig anført Moths forklaringer “ordlydende og med uforandret skrivemåde, hvad jeg senere af forskellige grunde har opgivet” (KalkO VI 1976:138 note). Meningen er vistnok, at Moth i de første ark af bind I er citeret uden kildeangivelse; det er i hvert fald et ankepunkt mod Kalkar i en anmeldelse af værkets fire første bind (KalkO VI 1976:92).

Moth blev en af de vigtigste håndskrevne kilder til KalkO (Bjerrum 1976:95). Undervejs i arbejdet blev han flere gange bebrejdet, at han stolede for meget på Moth. Kritikken gjaldt oftest konkrete enkeltord og blev fremsat både i anmeldelser og i private breve (fx Bjerrum 1976:48, 60, 69f.). Kalkar tog øjensynlig ikke hensyn til kritikken, men i ansøgningen om støtte til supplementsbindet fremhæver han dog, at han “nu jævnlig har prøvesteder fra den egenlige litteratur for, hvad der hidtil er anført alene efter Moth” (Bjerrum 1967:90).

I kildelisten (KalkO VI 1976) oplyses det, at “Moth” – eller “M”, som forkortelsen blev, da økonomien krævede pladsbesparelser – er en “Håndskreven ordbog på Det kgl. Bibliotek i København (Gl. kgl. Saml. nr. 769-77)” (211 og 214). Det er altså hele komplekset af Moths ordbogsmanuskripter, der henvises til; det skal næppe tages bogstaveligt, da der indgår et meget broget materiale i flere af katalognumrene, men det må tages som udtryk for, at begge parter af slutredaktionen og i hvert fald dele af de tidligere redaktioner er blevet excerperet.

For at få et mere præcist begreb om Kalkars udnyttelse af Moth

har jeg foretaget en undersøgelse efter delvist samme retningslinjer som ved VSO og MO. KalkO har principielt altid kildeangivelse (med forordets lille forbehold for netop Moth i de første ark), og derfor har jeg kun noteret artikler, hvor Moth er angivet som kilde. Kritikernes fremhævelse af Kalkars overdrevne tillid til Moth har motiveret en opgørelse af, hvor mange artikler der udelukkende bygger på Moth, jf. også hans egen bemærkning i ansøgningen om supplementet. Desuden har jeg noteret, om Moth anføres som kilde til betydninger, ordforbindelser eller eksempler. Pga. værkets langstrakte og komplicerede historie anføres de enkelte undersøgelsesområder separat.

I bind I er afsnittet **Age-Alderd** undersøgt. Det indeholder 91 artikler i det oprindelige bind og yderligere 9 i tillægget. Af dem angives Moth som kilde i 44 artikler, heraf to gange i én artikel (**Agerfred**). Af de 44 er Moth eneste kilde til 29 artikler, bl.a. **Agegab**, **Aglevorn** og **Agte**. Det er stort set kun Moths definitioner, ikke hans fraser, der er blevet udnyttet (i 42 artikler), bl.a. "**Agle**, go. *at rokke*" (Moth: "**Agle** ... Er at rokke"). De latinske ækvivalenter er bevaret i en del artikler, fx "**Agerhumle**, no. *centauria*" (Moth: "**Ager-Humle** /en/ Er en urt. *Centaurium. Plin.*"). I andre oversættes de: "**Agerskræppe**, no. *det samme som agerburre*" (Moth: "**Ager-skreppe** /en/ Er en urt. *Lappa major*"). Kun undtagelsesvist kommenterer Kalkar Moth, fx i "**Ankertrold**, no. *en stor fisk, som bag til skal ligne et anker. Moth; vistnok = Aasen: anker-troll, d.v.s. blæksprutte*" (Moth: "**Anker-trold** /en/ skal være en stôr fisk, som båg til skal ligne et anker").

Undersøgelsesområdet i bind II, **Hed-He(de)n**lægge har noget færre henvisninger til Moth, nemlig i 18 artikler, hvoraf de 12 udelukkende har denne ene kilde, bl.a. **Hedblæsende** og **Hed(e)knok**. Udnyttelsen af Moth er i øvrigt som i første bind.

Fra bind III er **Møddingslag-Møsse** blevet undersøgt (da **Mødding(-)** er behandlet under **Mug** i KalkO, har jeg inddraget disse ord og er fortsat med **Mød-Møsse**). Her er Moth kilde til 41 ar-

tikler, heraf eneste belæg i 22. Hvor Moth nævnes jævnsides med andre kilder, sker det gerne for at dokumentere den kronologiske bredde i ordets forekomst. Som noget nyt i de undersøgte afsnit citeres Moth her 6 gange som belæg på en bestemt form, fx anføres under **Mødelig** “Hos *Moth*: *møjelig*”, og i ét tilfælde, **Mølledam**, dokumenteres genus (fælleskøn) bl.a. med Moth. Samme mønster genfindes i alt væsentligt i bindets andet undersøgelsesområde, **Skål(e)-Skåte** og **Skade-Skaldenhed** (Moth optræder i 37 artikler, heraf i 19 som eneste kilde, og udnyttes til samme oplysningstyper som i M).

I det sidste af de oprindelige bind, bind IV, er **Vo-Voldsdele** udtaget, og her optræder kilden “M.” i 50 artikler, heraf i 24 som eneste belæg. I betragtning af den store tiltro til Moth, som disse tal er udtryk for, er det bemærkelsesværdigt, at Kalkar to steder lægger luft til sin kilde: “**Voldkrone**, no. *krone, der gaves til den, der først kom op på en fjendes vold. M. Vel kun overs. af l corona vallaris*”. Moth antages altså at have opfundet et dansk lemma for at få en velkendt latinsk betegnelse med i sin ordbog. En lidt anden drejning har “**Voldrov**, no. *plyndring af døde på åben mark. M. Vel kun en forklaring af valrov*”. Her formodes Moth altså at have givet ordet en etymologisk bestemt form. En sådan kritik har jeg ikke noteret i de andre bind, men undersøgelsesområdet stærkt begrænsede omfang tillader ikke vidtgående konklusioner.

For fuldstændighedens skyld har jeg gennemlæst 100 artikler i supplementsbindet, **A(g)borre-Algode**, men uden at finde Moth nævnt.

Bortset fra supplementsbindet er udnyttelsen af Moths ordbog ganske massiv. Især er det påfaldende, at Kalkar øjensynlig har nærret så stor tiltro til Moth, at han ikke har taget i betænkning at oprette mange artikler alene på Moths autoritet. Til gengæld kan man ærgre sig over, at ingen af Moths kraftfulde eksempler er sluppet ind i KalkO.

Som i VSO og MO har jeg kun i bogstav A noteret de artikler

hos Moth, som Kalkar ikke medtager. Sammentællingen er ikke triviel, da både bind I, tillægget til bind I og supplementet, bind V, skal gennemgås under de lemmaer og stavemåder, hvor Kalkar kan tænkes at have placeret ordene. Derfor må tallene tages med forbehold. Jeg har noteret i alt 88 artikler hos Moth, som ikke er med i KalkO. Den største gruppe er som sædvanlig sammensætningerne, hvoraf 36 er negligeret, dernæst forbindelserne af verbum + partikel, 25. Resten fordeler sig jævnt på *proprier*, afledninger og fremmedord, foruden et par besynderlige forbigåelser, som kan skyldes, at jeg ikke har fundet ordene, nemlig interjektionen *Aja* og substantivet *Al*, if. Moth “en sort og hård jôrd”. Det skal bemærkes, at Kalkar tydeligvis i første omgang har forbigået umiddelbart begribelige sammensætninger som *Ager-jôrd*, der siden er blevet optaget i supplementet. Det afspejler den ændrede plan for hans ordbog: Oprindeligt ville han kun medtage forældede ord og betydninger, men siden ønskede han at dække hele det hjemlige ordforråd i ordbogens periode. Tillægget til bind I retter i nogen grad op på den oprindelige skævhed, men først med supplementsbindet er hans mål nogenlunde nået (jf. Bjerrum 1976:134f. og 139).

3.5. Ordbog over det danske Sprog

Allerede inden afslutningen af VSO var de første forarbejder gået i gang til det, der skulle blive den største danske ordbog, ODS. Første bind kom i 1918, og i den stofrige indledning gives en oversigt over ODS's forgængere, hvoriblandt Moth naturligvis omtales med den største veneration (ODS I 1918:XV). Forbeholdene over for værket kommer siden i en fodnote som en begrundelse for ODS's ret restriktive retningslinjer for udnyttelsen af Moth:

Da Moth har medtaget mange dialektord, norske ord og adskillige af ham selv dannede sammensætninger, og da vi

ikke har noget sikkert middel til at udskille disse fra de ord, der tilhørte hin tids danske rigssprog, idet brugsbetegnelser er yderst sjældne i Moths ordbog, medtages fra denne kun de ord, der i *forvejen* findes i vort materiale, og som vi saaledes andetstedsfra har vished for tilhører (ell. har tilhørt) gængs dansk sprogbrug. Værdien af Moths værk for vor ordbog ligger altsaa ikke i, at det tilfører os nyt ordstof, men deri at vi ved hjælp af Moth meget ofte kan datere et ord tidligere, end det var muligt paa grundlag af vort øvrige materiale (ODS I 1918:XLV note 1).

Med denne principerklæring ville man forvente en ret beskeden indflydelse fra Moth, og det gælder da ogsaa på strukturelt niveau. Men henvisningerne til Moth er uhyre frekvente. En optælling i den elektroniske version viser, at der er ca. 38.000 referencer til Moth – i gennemsnit én pr. spalte. Både sidstereaktionens to parter (hhv. "*Moth.*" og "*Moth.Conv.*") og den næstsidste redaktion ("*Moth.1.*") er benyttet, i kildelisten specificeret på håndskriftnumre (ODS XXVIII 1956:59).

For at karakterisere udnyttelsen nærmere har jeg foretaget samme type undersøgelse af ODS som af de ældre her omtalte ordbøger. **Agat-Agraman** er undersøgelsesområdet i bind I. Her er Moth nævnt i 25 artikler, i alt 26 gange. Oftest tjener Moth som ældste belæg på et ord, ganske som man måtte forvente det efter indledningen. I de helt korte artikler uden definition bringes henvisningen umiddelbart efter ordklassen: "**Ager-jord**, *en. Moth. A67. MøllH.I.34.*" I de længere er henvisningen placeret mellem betydning og citater: "**Ager-ryg**, *en ... agerens ved pløjning højned midtlinie. Moth. A68. Sneen var forsvunden . . fra Bakker, Digekamme og Agerrygge. Blich.II.492. LandbO.I.54.*" Når Moth udnyttes på denne måde, bringes kun tomme henvisninger. I en håndfuld artikler er det en underbetydning, der dokumenteres med en ligeledes tom henvisning til Moth, fx "**Agerhøne** ...

2) (*dial.*) *mariehøne*. *Moth.A66*". Kun én gang i undersøgelsesområdet bringes et citat fra *Moth*, i artiklen *age* (betydning 1): "den mand som en gød kone fåer, got leß hand ager i sin gård. *Moth.A62*."

Forholdene er noget anderledes i de senere bind, hvor redaktionen i højere grad havde fundet sin form. Her er afsnittene **III. hed-Hedningeland** (bind VII 1925), **Møddingbrønd-Møgso** (bind XIV 1933), **Skaal-Skabelsesberetning** (bind XIX 1940) blevet undersøgt. Kun sidste bind skiller sig så meget ud, at det bedst omtales for sig. I de 300 artikler har jeg noteret 123 henvisninger til *Moth*, fordelt på 64 artikler. Som i bind I anføres værket hyppigt som ældste belæg til et ord (fx **I. Hedme**) eller til en underbetydning (bl.a. **møget** bet. 2: "*snavset; skiden. Moth.¹M199*"). Nyt er det, at *Moth* er udnyttet som kilde til ordformer (9 gange, bl.a. "† **Hedenblomster**, en (*Moth.Conv.H48*)" under **Hedeblomst**). Også bøjningsformer citeres han for (6 steder, fx "*flt. (i rigsspr. nu ikke i bet. (2.4 og) 4) -e (tidligere ogs. i bet. 4: Moth.S230 ...)*" under **Skaal**). Lidt sjældnere bruges han som belæg på genus (5 gange, fx "*et ell. (i bet. 1; nu l. br.) en (3Mos.13.7(Chr.VI). Moth.S212.*" under **I. Skab**). Og hans ordforbindelser er brugt markant hyppigere end i bind I, nemlig 42 gange, gerne med citat og undertiden kommenteret, fx "det mødte (*nu: gik*) ham ligesom hand tænkte. *Moth.M209.*", **V. møde** bet. 2.4.

Det er velkendt, at redaktionen af ODS var underlagt skrappe krav til omfang, da værket nærmede sig sin slutning (se fx ODS XXVIII 1956:107). Det sidste undersøgelsesområde, **Vod-Vognlygte**, afslører tydeligt, at restriktionerne også ramte udnyttelsen af *Moth*. Der henvises til værket 26 gange i 14 artikler ved samme oplysningstyper som tidligere. Kun to steder bringes citater, således **Vogn** bet. 2.5 "Jeg er ikke mere tabt båg af en vogn end hand (*dvs.: jeg kan hamle op med ham*). *Moth.T3*".

En optælling af de *Moth*-artikler, ODS har fravalgt i det første undersøgelsesområde, **Agat-Agraman**, giver 65, heraf 33 sammen-

sætninger, 22 forbindelser af verbet **Age** + partikel, 5 personnavne og et par afledninger og bøjningsformer. Langt de fleste udeladte sammensætninger er umiddelbart gennemskuelige som **Ager-skel** og **Age-vei**, og det er i overensstemmelse med ordbogens principper, at sådanne ord ikke nødvendigvis medtages. Kun en enkelt forbigåelse forekommer diskutabel: **Ager-fred** kendes fra ældre lovsprog (KalkO citerer således Osterssøn Weyles glossar), men er muligvis udeladt, fordi det er skønnet forældet allerede omkring 1700.

Hele vejen igennem ODS's mange bind er Moth en prominent kilde, og han udnyttes i videre omfang, end indledningen til bind I lægger op til. Undersøgelsen af de udeladte artikler tyder på, at man har medtaget det, der ikke decideret stred imod ordbogens principper. På den anden side kan man ikke beskyldte ODS for at nære overdreven tillid til Moth, for materialet er omhyggeligt vurderet og i det fornødne omfang kommenteret.

Trods den ret intense udnyttelse af Moth fandt der en yderligere inddragelse sted i supplementet til ordbogen, ODS-S: "Matthias Moths ordbogsarbejder ... er der ofte grund til at citere" (ODS-S 1 1992:XXX). I praksis gælder det vistnok hovedsagelig de første bogstaver, som generelt trængte mest til en udvidelse af kildegrundlaget. I hvert fald viser en gennemgang af de tidligere nævnte undersøgelsesområder, at kun A-afsnittet præges af Moth-referencer, nemlig 11 i lige så mange artikler. De er alle nyoptagne, flest sammensætninger, bl.a. de netop omtalte **Agerfred**, **Agerskel** og **Agevej**. De resterende nyheder er to fremmedord, **aggravere** og **Aggressor**, som begge henviser til *Moth.Conv.*, foruden **agering**. Der bringes i alt fem Moth-citater. De øvrige fire undersøgte afsnit har tilsammen kun én reference, i artiklen **II.Hede**, hvor der bringes et herligt citat (fra Moths artikel **Søm**): "slåe to søm af ên hede .. føde to børn på ên gang".

4. Moths ordbog i dansk leksikografi

Den langtrækkende virkning af Matthias Moths ordbogsarbejde er for længst erkendt (se fx Lindegård Hjorth 1983:24-26). De undersøgelser, der er fremlagt i denne artikel, kan tjene til en præcisering af Moths impact, som det ville hedde i dagens jargon. Og den er helt overvældende, ikke kun i VSO og MO, der proklamerer, at Moth indgår i selve deres grundlag, men også i KalkO og ODS. I yderligere nogle danske ordbogsværker er Moth blevet udnyttet, men slet ikke i en grad, der tåler sammenligning med de fire her undersøgte ordbøger.

Det er håbet, at onlineudgaven af Moths Ordbog vil betyde, at værkets virkningshistorie fortsætter, at det med de kongelige ord må "blive lige kier for lærde og ulærde".

Litteratur

Ordbøger

KalkO (1881-1918) = Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund I-V; fotografisk optryk København: Universitets-Jubilæets danske Samfund/Akademisk Forlag 1976.

KalkO VI (1976) = Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)* VI. Marie Bjerrum: "Otto Kalkar og hans ordbog." Kilder og hjælpemidler. Efterskrift. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund · Akademisk Forlag.

MO (1833) = Christian Molbech: *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord, tilligemed afledede og sammensatte Ord, efter den nuværende Sprogbrug forklarede i deres forskellige Betydninger, og ved Talemaader og Exempler oplyste*. København: Gyldendal.

Moths Ordbog 2013 = <mothsordbog.dk>, tilgængelig også som app.

ODS (1918-56) = *Ordbog over det danske Sprog* I-XXVIII. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · Gyldendal.

ODS-S (1992-2005) = *Ordbog over det danske Sprog. Supplement* I-V. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · Gyldendal.

VSO (1793-1905) = *Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse* I-VIII. København: Videnskabernes Selskab.

Anden litteratur

Bjerrum, Marie (1976): *Otto Kalkar og hans ordbog. I: KalkO VI*, 5-167.

Eegholm-Pedersen, Svend (1997): *Fra Moths værksted. Lidt om den første store danske ordbog. I: Flemming Lundgreen-Nielsen, John Kousgård Sørensen & Marita Akhøj Nielsen (red.): Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: UJDS · C.A. Reitzel, 484-505.

Eegholm-Pedersen, Svend (2013): *Ministerens ordbog. Matthias Moths store danske ordbog 1700-1717. I: Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 4:23-37.

Elert, Nicolai (1793): *Brev til Forfatteren af Minerva, angaaende den Danske Ordbog. I: Minerva et Maanedsskrift*. Januar, Februar og Marts, 174-189.

Lindegård Hjorth, Poul (1983): *Danske ordbøgers historie. DSL's præsentationshæfte nr. 12*. København: DSL · C.A. Reitzel.

Lomholt, Asger (1960): *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942. Samlinger til Selskabets Historie* III. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

- Molbech, Christian (1827): Historisk Udsigt over de danske Ordbogsarbejder i det 17. og 18. Aarhundrede. I: *Nye Danske Magazin* 2. Rk., 245-67.
- Molbech, Christian (1843): *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Historie i dets første Aarhundrede 1742-1842*. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Müller, P.E. (1810): Dansk Ordbog, udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Anden Tome (Andet Bind), F-H Kiøbh. 1802 [anmeldelse]. I: *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger for Aar 1810*, 81-94, 97-107, 107-11, 117-25 og 149-57.
- Rørdam, Holger Fr. (1895), udg.: *Breve fra Jacob Langebek*. København: Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog · Gyldendal.
- Thaarup, F. (1792): Noget om det Kiøbenhavnske Videnskabers Selskab. I: *Minerva et Maanedsskrift*. October, November og December, 37-46.

Marita Akhøj Nielsen
ledende redaktør, dr.phil.
Det Danske Sprog- og Litteraturselskab
Christians Brygge 1
DK-1219 København K
man@dsl.dk